

Per a tota la mort. Estellés com a sant cultural

[For all death long. Estellés as a cultural saint]

JAUME SUBIRANA

Universitat Pompeu Fabra

jaume.subirana@upf.edu / ORCID: 0000-0001-7939-0416

RESUM: A partir del concepte de “sants culturals” proposat per Marijan Dović i Jón Karl Helgason (2017) per estudiar la canonització i la commemoració de certs escriptors contemporanis, l'article analitza fins a quin punt el model es pot aplicar al cas de Vicent Andrés Estellés, i si se'n pot parlar com un exemple de sant cultural.

PARAULES CLAU: Estellés. Poesia. Posteritat. Commemoració. Sants culturals. València.

ABSTRACT: Based on the concept of “cultural saints” proposed by Marijan Dović and Jón Karl Helgason (2017) to study the canonization and commemoration of certain contemporary writers, the article analyzes to what extent the model can be applied to the case of Vicent Andrés Estellés. And up to what point we can speak of him as an example of a cultural saint.

KEYWORDS: Estellés. Poetry. Posterity. Commemoration Cultural Saints. Valencia.

Recepció: 15/01/2024. Acceptació: 21/01/2024. Publicació: 01/06/2024

A life of afterwords begins.

John ASHBERRY

Una amable, una trista, una petita pàtria.

Vicent ANDRÉS ESTELLÉS

1. Estellés a la cort de la reina Leonor¹

Dimarts 31 d'octubre de 2023, el dia que feia divuit anys, Leonor de Borbón y Ortiz, princesa d'Astúries i futura reina d'Espanya, va jurar a Madrid la Constitució espanyola en una jornada institucional amb desfilades, àpats, discursos i tot el parament formal de les grans ocasions. L'acte del jurament va tenir lloc al Congreso de los Diputados, amb la presència dels tres poders de l'Estat i davant de la presidenta del Congrés, la socialista mallorquina Francina Armengol. Abans del jurament de la princesa, la presidenta Armengol va fer un breu discurs en el qual ressaltà la diversitat d'Espanya i, per il·lustrar-la, cità uns versos en euskera (de Felipe Juaristi), en gallec (de Xohana Torres) i en valencià o català de Vicent Andrés Estellés (“Allò que val és la consciència / de no ser res si no s'és poble”, del poema “Assumiràs la veu d'un poble...”²), i va fer servir també les tres llengües cooficials per tancar la seva intervenció. Som al 2023: gairebé mig segle després de la mort de Franco. El que s'hauria pogut veure (o hagut de veure) com un senyal de normalitat, i d'integració de la diversitat des de la perspectiva estatal, va fer saltar de seguida les alarmes d'alguns catalanoparlants i de valencians propers al que Estellés representa. Aquell mateix dia, l'historiador Vicent Baydal escrivia a la xarxa X (antic Twitter): “Jo diria que

1 Aquest article forma part del projecte ESCORE, “Escriptors, comunitat i reconeixement a les literatures perifèriques peninsulars, 1972-2022” (PID2021-127226NB-I00), finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación, l'Agència Estatal de Innovació i el Fons Europeu de Desenvolupament Regional.

2 És un dels poemes que tanca *Llibre de meravelles*, publicat al 1971 però escrit “entre les darreries del 1956 i la primavera de 1958”, segons deixà escrit el poeta a la primera edició del llibre. El podeu llegir a <https://www.catorze.cat/biblioteca/assumiras-veu-poble-9005/> [consulta: 11.12.2023]. L'enllaç inclou un vídeo amb Estellés dient el poema.

Vicent Andrés Estellés no va escriure ‘allò que val és la consciència de no ser res si no s’és poble’ per a una jura dels Borbons, però jo què sé, Francina...”, l’editora de Sembra Llibres, Mercè Pérez: “Si sentiu un catacraç hui per Burjassot, és Estellés removent-se en la seua tomba després d’açò”, i la politòloga i catedrànica a Georgetown Laia Balcells: “Quina broma de més mal gust, senyora Armengol”. L’advocada Carla Vall apuntava que “Literalment, Estellés deia en el mateix poema que ens van parir per a vetlar en la nit del nostre poble i era contra aquesta gent”, i la diputada de la CUP Eulàlia Reguant era potser la més vehement tot citant un altre poema estellesià: “però jo us assegure, solemnes fills de mala mare, que deixaré un senyal molt amarg i perdurable en la nostra literatura: aquell que clama contra l’excés de poder i deixa inermes la criatura, sota els turments de l’exili: aneu a mamar tots!”. Ella i Josep Nadal, cantant de La Gossa Sorda (i exdiputat de Compromís): aquest es queixava que “Hem hagut de suportar molts atacs i insults a la memòria del nostre poeta de la dreta i de l’extrema dreta. Però m’atreviria a dir que cap d’aquests atacs no ha tingut tanta mala llet com la de la senyora presidenta del congrés. El PSOE sempre superant-se. Uns cracs”. A l’altra banda de l’arc ideològic, el mitjà ultraconservador *Libertad Digital* escriu també el mateix dia: “No faltaron las alusiones a poetas en gallego, vasco y valenciano en un discurso donde la palabra ‘pluralidad’ y ‘diversidad’ estuvo presente como guiños a los separatistas que declinaron estar en la sesión. El grupo parlamentario de Vox declinó ovacionar a Armengol y a la presidenta de la Comunidad de Madrid, Isabel Díaz Ayuso, le costó arrancar”.³ Per la seva banda el diari valencià *Las Provincias* apuntà que “La tercera autoridad del Estado ha dedicado sus palabras a la historia de España y ha resaltado ‘la diversidad’ del país, citando versos del poema ‘Asumirás la veu de un poble’ [sic] del periodista valenciano y redactor jefe de *Las Provincias*”. Des de Madrid, *El País* passa suaument pel tema al seu editorial: “La sesión, ordenada bajo la liturgia de las grandes ocasiones, contó con un

3 <https://www.libertaddigital.com/espana/politica/2023-10-31/la-princesa-leonor-jura-la-constitucion-tras-un-discurso-de-armengol-lleño-de-guinos-a-los-socios-ausentes-de-sanchez-7064841/> [consulta: 11.12.2023].

discurso de la presidenta del Congreso de los Diputados, que apeló a la España plural al incorporar citas en catalán, euskera y gallego de los poetas Vicent Andrés Estellés, Felipe Juaristi y Xohana Torres”. A *VilaWeb*, en canvi, Vicent Partal considera l’evocació d’Estellés per part d’Armengol un error, i escriu un editorial sencer sobre el tema on comença evocant el primer cartell que va enganxar en una paret de xiquet, amb un poema d’Estellés, precisament el que comença “Assumiràs la veu d’un poble...”. Segons Partal, els versos no admeten discussió sobre la seva intenció, significat i raó: “Estellés retrata la misèria de la postguerra, la mort, les amenaces, la violència i reivindica que, per damunt d’això i sobreposant-s’hi, hem de tornar a ser poble. Nosaltres. Hem de tornar a ser poble, nosaltres, els valencians, el conjunt dels catalans. Estellés no parla d’un poble en abstracte, de qualsevol poble. Parla del nostre, i parla del nostre en el context d’intent d’aniquilació que representa la guerra de Franco i la posterior dictadura” (Partal, 2023).

2. Els sants culturals: culte i comunitat

Tal com mostren les reaccions a la lectura d’un simple (simple?) vers de l’escriptor tret de context en un acte institucional, el de Vicent Andrés Estellés és un bon cas per a l’estudi de la dimensió pública associada a la figura d’un escriptor, i com es va difondre i reconèixer el seu nom en vida i, llavors, com s’ha mantingut (o no) la memòria del poeta en la posteritat dels trenta anys transcorreguts des de la seva mort. En aquest sentit, Estellés ofereix un excel·lent cas d’estudi del que Marijan Dović i Jón Karl Helgason plantegen a *National Poets, Cultural Saints* (2017) per estudiar la figura dels poetes nacionals i la construcció social de la immortalitat de certs escriptors que es dona a Europa al segle XIX (el moment del naixement de bona part dels Estats-nació) i que en alguns llocs i llengües s’ha anat allargassant en el temps. Dović i Helgason parteixen de la intuïció que la figura dels poetes nacionals segueix un procés de canonització i uns cultes de commemoració molt semblants als dels sants de l’església catòlica; per això parlen de “sants culturals”, denominació que aquí fem nostra i

que mirarem fins a quin punt pot ser aplicable al cas de Vicent Andrés Estellés. Dović i Helgason plantegen al seu llibre un model dinàmic d'aquesta canonització dels sants culturals en què analitzen la vida (*vita*), el culte (*cultus*) i els efectes (*effectus*). Aquí la *vita* fa referència a allò aportat per l'individu en qüestió (amb intenció o sense) al seu potencial de canonització; el *cultus* són les activitats —generalment pòstumes— d'altres agents orientades a la producció i reproducció de l'estatus canònic (memòria col·lectiva, conservació del llegat), i finalment l'*effectus* són les conseqüències i les implicacions de la canonització en la societat en un sentit ampli. En aquest article ens centrarem sobretot, per raó d'espai, en aspectes relacionats amb el *cultus*, però no deixarem de banda elements de *vita* i d'*effectus* (com ja hem fet en l'obertura amb l'anècdota institucional recent) que ens ajudaran a plantejar millor el “cas” Estellés.

Quan parlem del *cultus* als escriptors morts ens referim, com ja hem dit, a la producció i reproducció d'estatus canònic en el cas d'aquests escriptors. Es tracta d'analitzar en quin moment i de quina forma (per quines vies) esdevenen exemplars, clàssics. I això tenint el compte que la gestió del *cultus* la fan no els propis escriptors (atès que ja són morts) sinó postuladors i postuladores que generen, articulen, estableixen i difonen per a determinats autors un estatut canònic nou. Dović i Helgason al seu llibre subdivideixen el *cultus* en una primera fase de producció i una segona de reproducció de l'estatus canònic (2017: 81-96). A la primera, hi inclouen les relíquies (enterrament, restes, *memorabilia*: elements relacionats sobretot amb la persona o la personalitat del sant), els memorials (monuments i plaques, llocs de memòria), l'escriptura (publicació d'obres completes i d'edicions crítiques, fons documental de l'escriptor/a) i la confirmació (bateig d'edificis o institucions, segells i monedes, festes oficials: aprovació i promoció pública, o institucional). En la segona fase de reproducció del nou estatus canònic hi hauria els rituals (centenaris, rutes, banquets), que promouen la commemoració col·lectiva de l'escriptor, les apropiacions (exegesis, mantres, mistificacions), la procreativitat (referències intertextuals, imitacions i paròdies, adaptacions a altres llengües i mitjans) i l'adoctrinament (la disseminació a través dels diferents nivells del sistema educatiu). Tot seguit farem un recorregut —inevitablement accelerat— per la figura i la trajectòria

d'Estellés des d'aquest punt de vista, per mirar d'establir fins a quin punt en podem parlar com un sant cultural —un autor canònic, una figura emblemàtica, si preferiu dir-ho amb altres paraules— de la comunitat imaginada valenciana o, més àmpliament, de la llengua catalana al tombant de segle i començaments del segle XXI.

3. Producció d'un nou cànon

Tot i que el nostre article vol centrar-se en l'apartat tot just descrit del *cultus*, el de la posteritat, apuntem que ja en vida seva Vicent Andrés Estellés (mort el 27 de març de 1993) compta amb dos postuladors o promotors (o avaladors) de luxe, dues figures centrals de la cultura catalana en un sentit ampli (el de la llengua catalana, volem dir, de tot el territori) als anys seixanta del segle XX: Joan Fuster i Josep Pla. Tinguem en compte que els postuladors són, al catolicisme, els eclesiàstics que pledegen per un candidat a la canonització, i llavors en la proposta de Dović i Helgason aquells que generen, articulen i difonen un estatut canònic nou per als autors en camí d'esdevenir sants culturals. El 1972, Joan Fuster acaba de publicar a l'editorial Curial, a Barcelona, *Literatura catalana contemporània* (que obtingué l'any següent el premi Crítica Serra d'Or d'assaig), i obre la seva introducció al primer volum de l'obra completa estel·lesiana, *Recomane tenebres*, afirmant, ras i curt: “Feia temps que no produïem un gran poeta”. I continua: “Dic ‘produïem’, i penso ara —familiarment— en nosaltres, els valencians, i en els valencians que parlem com ens pertoca parlar” (1972: 17).⁴ Subratllem l'ús de la primera persona del plural i d'aquesta associació tan interessant (i, és clar, interessada) d'Estellés a la valencianitat, i a una forma escaient de valencianitat. Per la seva banda, l'any 1979 a les *Notes*

4 Unes pàgines més endavant, Fuster enalteix Estellés posant-lo en perspectiva històrica: “A nivell ‘valencià’, això fa retrocedir als noms insignes: els del segle XV, March, Roig, Corella. Després d'aquesta gent conspícua vam esdevenir ‘mutts’. El castellà, almenys en poesia, tampoc no ens ha servit per a massa coses. (...) Amb Vicent Andrés Estellés es trenca el malefici. Si el seu cas és una pura xamba o el començament d'una recuperació profunda, ja ho dirà el temps.” (1972: 24).

del capvesprol Josep Pla —sempre més embullós— apunta que “Estellés és un prosista extraordinari que escriu en vers” (i ho amplia, mantenint el menyspreu pel vers però amb vincles —a Balzac— i referents elogiosos mirats amb ulls planians: “Al meu entendre és un prosista de sempre, fascinat per la realitat i per la vida humana i per les enormes complicacions que implica”, 1979: 183). Podríem també, si es vol, afegir als noms de Pla i Fuster un tercer postulador eficaç en vida de l’escriptor (amb prou legitimitat en un altre àmbit —més jove, no només literari— de la cultura de l’època): el cantautor Ovidi Montllor, al qual tornarem més endavant.

Com hem dit, Dović i Helgason subdivideixen el *cultus* en una primera fase de producció i una segona de reproducció del nou estatus canònic de les figures literàries promogudes (2017: 81-96). A la primera fase, hi inclouen relíquies, memorial, escriptura i confirmació. Pel que fa al que Dović i Helgason en diuen relíquies⁵ (la recuperació i mostra de restes de l’escriptor, i les peregrinacions als llocs sants o als llocs de memòria), podem mencionar, per exemple, la Ruta Estellés per Burjassot,⁶ organitzada per l’Ajuntament del poble on va néixer l’autor, que comença precisament al cementiri de la vila i amb la lectura de “Vindrà la mort...”, de *Pedres de foc* (1975):

*Vindrà la mort, i jo no seré al llit,
ni al menjador, assegut al divan:
l’esperaré al replà de l’escala,
entre els parents que han arribat de l’horta (...)*

En el cas dels memorial, tenim òbviament l’estàtua realista de Teresa Cháfer instal·lada precisament a Burjassot l’any 2007, que el reproduïx assegut en un banc de la plaça Emilio Castelar. Apuntem que l’estàtua ha estat sovint motiu d’actes vandàlics (pintades —el maig de 2013 l’escultura va ser

5 A “Més”, la nota final de *L’ofici de demà* (1972), Estellés avisa: “Si us demanen algun autògraf meu, direu que no n’he deixat ningun: conscient del seu valor, els vaig deixar tots a casa de les meues diverses *querides*” (Andrés, 2016: 296).

6 <https://www.burjassot.org/va/ruta-estelles/ruta-estelles-cementeri/> [consulta: 11.12.2023].

coberta de pintura blava—, diversos arrencaments, el robatori de les ulleres o dels llibres que hi havia sota la mà dreta de l'escriptor). I tinguem en compte que a Burjassot ja hi havia hagut anteriorment, com conta Jordi Sebastià, un altre monument d'homenatge a Estellés amb un bust de l'escriptor instal·lat a la plaça de la Constitució el 1979. El monument fou atacat molt poc després, i el bust acabà a la sèquia de Moncada. L'ajuntament (socialista) l'acabà retirant, el regalà anys més tard al poeta i aquest se l'endugué al seu nou domicili a Benimodo (Sebastià, 1993). Val a dir que la violència política per part de l'espanyolisme radical i l'extrema dreta⁷ és un dels trets d'aquests anys d'alta tensió política i identitària, on a l'atemptat a casa de Joan Fuster l'11 de setembre de 1981 (ja ho havien intentat al 1978) el succeeix uns mesos més tard l'aprovació de l'estatut d'autonomia de la —a partir de llavors— oficialment anomenada Comunitat Valenciana.

Allò més significatiu pel que fa a l'apartat d'escriptura té a veure amb la publicació de l'obra completa de l'autor, amb la peculiaritat en aquest cas que ha tingut tres edicions o tongades diferents (dues, en sentit estricte) al llarg dels anys, totes tres a càrrec del mateix editor. El 1972 (quan l'escriptor no havia fet encara els cinquanta anys) el segell “Eliseu Climent, editor” en posa en marxa l'Obra completa amb un primer volum (*Recomane tenebres*) prologat per Joan Fuster. Aquesta iniciativa, en deu volums (no culminats fins al 1990 amb *Sonata d'Isabel*), canvia de cobertes a principis dels anys vuitanta (amb un redisseny a càrrec d'Enric Satué). I finalment al 2014 l'editorial 3i4 presenta una “nova” obra completa, ara sota la direcció de Josep Murgades i Vicent Salvador, que vol ser una edició crítica, amb introduccions a cada volum i els llibres reordenats cronològicament.⁸ Els càlculs de l'editor en presentar-la eren que la durada del projecte fos d'uns quinze anys.

7 A Viquipèdia hi ha una “Llista d'actes violents de caràcter feixista al País Valencià” ben il·lustrativa: https://ca.wikipedia.org/wiki/Llista_d%27actes_violents_de_car%C3%A0cter_feixista_al_Pa%C3%ADs_Valenci%C3%A0 [consulta: 11.12.2023].

8 El darrer volum publicat de moment és en aquest cas el desè, corresponent al *Mural del País Valencià* (2023), a càrrec d'Irene Mira-Navarro.

Podem dir finalment que la confirmació en el seu procés de canonització (l'aprovació i promoció oficials) va anar arribant a Estellés primer de tot a través dels diversos reconeixements institucionals, iniciats ja en vida, amb un interessant *tempo* territorial que va de Catalunya al País Valencià (no a l'inrevés, com potser s'hauria pogut esperar) i d'aquí a Madrid: rebé primer, l'any 1978, el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes⁹ (atorgat, val a dir-ho, per una entitat privada: Òmnium Cultural); llavors la Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya, el 1982; després el Premi d'Honor de les Lletres Valencianes,¹⁰ concedit el 1984 per la Generalitat Valenciana que presidia Joan Lerma; i encara el Porrot d'Honor de les Lletres Valencianes de l'Ajuntament de Silla, el 1992, i, ja a títol pòstum, el 1993, el Doctorat *Honoris causa* per la Universitat de València, amb Manuel Pérez Saldanya i Ovidi Montllor com a padrins, i la Medalla d'Or al Mèrit en les Belles Arts del Ministeri de Cultura espanyol.¹¹ A més d'això, l'Acadèmia Valenciana de la Llengua (AVL, posada en marxa al 2001) declarà Estellés “Escriptor de l'Any 2012”,¹² i dedicà a l'autor una exposició (coordinada per Josep Palomero) que portà a diferents indrets, una guia didàctica, un documental de televisió i un volum d'estudis coordinat per Vicent Salvador i Manuel Pérez Saldanya, entre d'altres iniciatives. I al 2024, a Catalunya la Generalitat ha acordat commemorar els cent anys del naixement d'Estellés,¹³ mentre que al País Valencià, després del canvi de govern l'estiu de 2023 i el nomenament d'un Conseller de Cultura i Vicepresident que es vanta de retirar qualsevol ajut a iniciatives relacionades amb l'escriptor de

9 Poc després de l'atorgament a Barcelona del Premi d'Honor, Estellés va ser acomiadat irregularment de la seva feina com a periodista al diari *Las Provincias*.

10 Reconeixement literari atorgat per la Generalitat Valenciana amb motiu del 9 d'octubre (Diada de la comunitat) d'ençà de 1982, i que guardona autors i autores (només dues, la primera Maria Beneyto el 1992) en valencià o en castellà. Estellés va ser el tercer a rebre'l, després de Joan Fuster (1982) i Juan Gil-Albert (1983), i l'any abans que Enric Valor.

11 El president d'Espanya era des de juliol de 1993 Felipe González, que nomenà ministra de Cultura la valenciana Carmen Alborch, directora de l'Institut Valencià d'Art Modern de 1988 a 1993.

12 <https://www.avl.gva.es/escriptors-de-lany/vicent-andres-estelles/> [consulta: 11.12.2023].

13 <https://web.gencat.cat/ca/actualitat/detall/Commemoracions-de-lany-2024> [consulta: 11.12.2023].

Burjassot,¹⁴ és la Coordinadora Profundació Vicent Andrés Estellés¹⁵ (formada per Ca Bassot, Acció Cultural del País Valencià, Associació Kulturcrítics del País Valencià, Col·lectiu Ovidi Montllor de Músics i Cantants en valencià, Escola Valenciana i la Fundació Sambori) qui ha llançat un logotip i el lema “Cent d’Estellés” i crida a celebrar i coordinar el centenari. D’altra banda, recordem que l’any 2007 l’Ajuntament de Burjassot (no la Generalitat Valenciana, ni cap Diputació, ni cap organisme dels Països Catalans) creà la Fundació Vicent Andrés Estellés per a l’estudi, la recuperació, la promoció, la divulgació i l’aprofundiment en l’obra del poeta. Al 2022, però, el mateix ajuntament (on el PSPV tenia —i manté— majoria absoluta) va decidir-ne el tancament sense comunicació prèvia als patrons. Tot plegat posa Vicent Andrés Estellés a l’ull d’una marejada identitària i institucional com potser no hi ha estat (ni hi és) cap altre escriptor contemporani en la llengua d’Ausiàs March.

A aquests diversos elements amb l’inevitable pes (i ròssec) polític, alhora que institucional, caldria afegir-hi una altra instància de confirmació que, en el cas d’Estellés (que és el del País Valencià d’ençà dels anys setanta), ha funcionat a favor de la canonització des d’un primer moment i sense aturada: l’acadèmica. Així, entre els principals estudiosos d’Estellés hi ha professors i catedràtics de les principals universitats valencianes i també de fora del país: Enric Balaguer (Universitat d’Alacant), Josep Ballester (Universitat de València), Enric Bou (Universitat Ca’ Foscari Venezia), Ferran Carbó (Universitat de València),¹⁶ Dominic Keown (Universitat de Cambridge), Francesc Parcerisas, Jaume Pérez-Montaner,¹⁷ Vicent Salvador (Universitat Jaume

14 Sobre això, vegeu Violeta Tena, “Cent d’Estellés: contra el sectarisme, la força de la gent”, *El Temps*, 09.11.2023 (<https://www.eltmps.cat/article/39607/cent-destelles-contra-el-sectarisme-la-forca-de-la-gent> [consulta: 11.12.2023]).

15 <https://www.profundestelles.cat/> [consulta: 11.12.2023].

16 Carbó, especialista en la poesia catalana del segle XX, dedicà a Estellés la seva tesi doctoral (“Le référentiel et l’intertextualité dans l’oeuvre poétique de *Vicent Andrés Estellés*”), defensada l’any 2007 a la Universitat París 8, i és autor de *Com un vers mai no escrit. La poesia de Vicent Andrés Estellés en els anys cinquanta* (València/Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana/PAM, 2009).

17 Cosignatari, amb Vicent Salvador, ja al 1981, del volum *Una aproximació a Vicent Andrés Estellés* (València, Eliseu Climent editor).

I)¹⁸ i d'altres, també entre els professors més joves, com Irene Mira-Navarro (Universitat d'Alacant) o Jordi Oviedo (Universitat de València). D'altra banda, són també exemples d'aprovació i promoció institucionals, en aquest cas amb el bateig d'edificis i institucions, que un IES (institut de secundària) a Burjassot i una biblioteca municipal a Alfàs del Pi (Alacant) duen el nom de l'escriptor, així com diversos carrers i places (ell que compongué un poema, "Cos mortal", del *Llibre de les meravelles*, amb noms de carrers de València) a Alzira, Bétera, Burjassot, Castelló, Dénia, Elx, Estivella, Gilet, Godella, Meliana, Montserrat, Onda, Ontinyent, Port de Sagunt, Rocafort, Sant Joan d'Alacant, Torrent, València,¹⁹ la Vall d'Uixó (a més de Blanes, Tarragona o Vilanova i la Geltrú, tot i que no a Barcelona).

4. Reproducció del nou cànon

Com hem explicat anteriorment, a la segona fase del *cultus* —no tant de producció com més aviat de reproducció del nou estatus canònic d'un escriptor, i de commemoració col·lectiva de la seva figura— hi hauria els rituals, les apropiacions, la procreativitat i l'adoctrinament. Anem a revisar cadascun d'aquests apartats en relació amb la figura d'Estellés, com acabem de fer amb els quatre de la primera fase. El millor exemple de ritual de commemoració i/o veneració —a banda del centenari ja mencionat (a càrrec de la Generalitat de Catalunya) o de les rutes a Burjassot i a València també mencionades— crec que pot ser en

18 Salvador, tristament traspasat al gener de 2023, catedràtic de Filologia catalana, era el responsable, amb el també catedràtic Josep Murgades (Universitat de Barcelona), de l'edició en curs de l'obra completa d'Estellés a càrrec de l'editorial Tres i Quatre.

19 Al febrer de 2013, encara amb Rita Barberà, del PP, com alcaldessa, i coincidint amb els actes programats pel Consell Valencià de Cultura pels vint anys de la mort d'Estellés, el PSPV de l'ajuntament de València proposa que la ciutat dediqui a l'escriptor un carrer que encara no tenia (<https://www.hortanoticias.com/el-ppsv-demana-que-valencia-retole-un-carrer-a-nom-de-vicent-andres-estelles/> [consulta: 11.12.2023]). La tardor de 2020 l'Ajuntament de València, ara amb Joan Ribó com alcalde, i a suggeriment del Gabinet de Normalització Lingüística, senyalitzà amb plaques i un codi QR dotze llocs de la ciutat (algun tan destacat com la plaça de l'Ajuntament) relacionats amb l'escriptor i la seva obra.

aquest cas la Festa Estellés. Es tracta d'un seguit d'aplecs escampats pel territori iniciats al 2010 a partir d'una carta de convit signada pel novel·lista Josep Lozano i publicada per la revista virtual *Infomigjorn*, dirigida per Eugeni Reig, en què es proposava celebrar la Festa “en els primers divendres o dissabtes del mes de setembre, on entrara un plat típic de la nostra gastronomia, un bon vi de la terra i la lectura de poemes de Vicent Andrés Estellés, de manera semblant a com fan els escocesos —des de fa ja més de dos-cents anys— cada 25 de gener, per celebrar el naixement del poeta en llengua escocesa Robert Burns”: la referència a l'univers dels poetes nacionals no podia ser més explícita. La primera Festa Estellés va celebrar-se el 4 de setembre (data del seu naixement) i a la tardor de 2010 amb àpats, recitals o itineraris poètics a Alboraià, Alaquàs, Alginet (poble del promotor, Josep Lozano²⁰), Barcelona, Benaguasil, Benicarló, Benimaclet, Benimodo, Burjassot, Canals, Cocentaina, Cullera, Dénia, Elx, Gandia, Guardamar, la Nucia, Manuel, Montserrat dels Alcalans, Otos, Picanya, Sant Joan d'Alacant, Sueca, Teulada, Torrent, València, Vandellós, Vilamarxant, Vic i Xàtiva.²¹ Des de llavors el fenomen s'ha mantingut i s'ha estès cada any: a <https://festaestelles.blogspot.com/2022/> podeu consultar la llista de convocatòries de 2022 (segons Viquipèdia, a la sisena edició, al 2015, hi va haver setanta-dues celebracions).

Pel que fa a les apropiacions (exegesis, mantres, mistificacions), dos excel·lents exemples són les pintades i les versions musicals. D'una banda hi ha el grapat de murs del país (dels països) en què s'ha reproduït i es continua reproduint unes paraules d'Estellés com a consigna o mot de pas. Per no cenyir-nos al País Valencià, al setembre de 2023 la Crida per Sabadell proposava “repintar i dignificar” el mural al Parc de Catalunya de la capital vallesana amb el vers “Assumiràs la veu d'un poble i serà la veu del teu poble” pintat anys enrere i que s'ha anat esborrant.²² Aquest és només un dels molts exemples que

20 “perquè jo crec que un dels problemes dels valencians és sempre la perseverança (...) La idea era crear una tradició, una tradició festiva” (Homenatges, 2018: 36:39).

21 <https://festaestelles.blogspot.com/2011/> [consulta: 11.12.2023].

22 <https://www.diaridesabadell.com/2023/09/11/mural-andres-estelles-crida-sabadell-repintar/> [consulta: 11.12.2023].

podríem anar citant, com també el mural “L'estela d'Estellés” a la plaça de les Lletres, davant de la biblioteca municipal d'Alzira,²³ o com aquella altra pintada als Poblets, a la Marina Alta (©Joanbanjo) en què s'evocava l'obertura del poema “Els amants”:

Com en el cas dels versos esdevinguts consigna o mantra públics sense signatura però que tanta gent reconeix i a tanta gent vinculen, un bon grapat de poemes d'Estellés han estat musicats i enregistrats o cantats en públic. En aquest sentit, el nom que primer ens ve a la ment —també perquè fou cronològicament qui inaugurarà la sèrie— és el d'Ovidi Montllor, que l'any 1973 obre el disc *Crònica d'un temps* musicant “El vi”, i al 1979 (a més d'altres poemes en altres discos) enregistra amb Toti Soler el doble LP *Coral romput*, aquell “tapís immens fet amb els fils més característics de la poesia moderna” (Ballart, 1996: 40).²⁴ Però també hi ha poemes d'Estellés musicats per gent tan diversa com

23 <https://www.espinarmuralismo.com/?p=1634> [consulta: 11.12.2023].

24 “El formidable gruix d'experiència moral que conté i la intensitat amb què aquesta ens és presentada expliquen que un o altre dels molts estats d'ànim a què el poeta dona forma acabi per trobar en l'*hypocrite lecteur* un confident i un germà. Una circumstància poc freqüent encara havia d'accentuar aquesta virtut i fer-la irresistible: el 1979 la gravació del text, recitat per l'enyorat Ovidi Montllor i amb l'acompanyament de la guitarra de Toti Soler, l'acostava a un públic massiu i, en un país malauradament sense gaire tradició en registres fonogràfics d'aquest tipus (a diferència de França o Anglaterra, per exemple), aconseguia fer entendre que la poesia, com el teatre, ha estat, és i serà sempre una veu humana que lluita per abolir, més que el blanc de la pàgina, el silenci físic que la separa de qui escolta.” (Ballart, 1996: 39).

Santi Arisa, Maria del Mar Bonet, Benet Casablanca, Celdoni Fonoll, Miquel Gil, Paco Muñoz o Remigi Palmero (Ballester, 2003: 59-60) o, més recentment, Pau Alabajos, La Gossa Sorda, Obrint Pas. El 2012 l'AVL presentà en edició no venal el CD *Demà una cançó*, antologia de poemes d'Estellés musicats, coordinat per Josep Vicent Frechina.²⁵

En el cas de la procreativitat (referències intertextuals, imitacions i paròdies, adaptacions a altres llengües i mitjans), de la capacitat per estimular nova creació inspirada pel corpus primari, apuntem a tall d'exemple el cas de la narradora Gemma Pasqual, qui l'any 2005 publica la novel·la *Quan deixàvem de ser infants* (Barcanova, 2005), subtitulada *Vicent Andrés Estellés des del fons de la memòria*. Al programa "Homenatges" dedicat a Estellés en diu: "Jo pense que Estellés és un dels poetes més importants que tenim, i la manera de popularitzar-lo com ho fan els anglosaxons és fer-lo personatge. Primer vaig fer una novel·la per adults que lligen molt els adolescents en què parlava de la seua infantesa fins a l'adolescència i quan ja se'n va anar a Madrid i va esdevenir tan bé que m'han demanat que ho fera per a més xicotets" (Homenatges, 2018: 03:55).²⁶ També podem entendre com una certa forma de procreativitat el fet que el guardó de poesia dels Premis Octubre es digui des del seu inici, l'any 1973,²⁷ premi Vicent Andrés Estellés de poesia (no hi deu ser aliè que el convocant fos i continuï sent l'editorial Tres i Quatre, que al 1972 acabava de posar en marxa la publicació de l'obra completa d'Estellés). I òbviament la procreativitat no s'ha limitat a l'àmbit literari, com hem vist en parlar de les adaptacions

25 A Levante TV es pot veure una entrevista amb Josep V. Frechina i Miquel Gil sobre la iniciativa i sobre l'Estellés musicat: https://youtu.be/1RufRjrqhEE?si=xid3BVEw_Xw6STFx [consulta: 11.12.2023]. La revista *Enderrock* publicà al 2018 una tria complementària, una mica menys tradicional: "El fil musical d'Estellés en deu cançons" (*Enderrock*, 27.03.2018: <https://www.enderrock.cat/noticia/16741/fil-musical-estell-10-cancons>), amb llista a Spotify.

26 Estellés tingué i ha mantingut una certa presència a les televisions públiques. Apuntem, a més d'aquest programa d'À Punt, les entrevistes i documentals a ell dedicats a Televisió Espanyola (*Personatges*, 1977, de la mà de Montserrat Roig), TV3 (*Identitats*, 1987, amb Josep M. Espinàs) i Canal 9 (*Dossiers*, 2012), tots accessibles en obert en línia.

27 Aquell any obtingué el guardó Joan Navarro amb *Grills esmolen ganivets a trenc de por*, i des d'aleshores s'ha concedit a una àmplia nòmina de poetes d'arreu dels territoris de parla catalana. La darrera, el 2023, la gironina Irene Tarrés.

musicals o si pensem en tot el cartellisme i les il·lustracions gràfiques que la figura d'Estellés ha generat i continua generant (del cartell de Josep Renau per a l'homenatge d'El Bassot el 1979 al logotip de Cent d'Estellés dissenyat enguany per Cèsar Amigué, passant pels quadres de Rafael Armengol).

Finalment, pel que fa a l'adoctrinament (la disseminació de la figura i l'obra de l'autor a través dels diferents nivells del sistema educatiu), recordem allò ja comentat pel que fa al compromís clar del món universitari. Quant a l'ensenyament primari i secundari, tornem inevitablement a la història del conflicte lingüístic i polític al País Valencià, dels anys setanta ençà, i com això ha promogut d'una banda el compromís intens de bona part del sistema educatiu amb la llengua i la identitat,²⁸ fent de noms com els d'Estellés, Joan Fuster, Manuel Sanchis Guarner o Enric Valor veritables símbols, i de l'altra l'enorme dificultat (i el clar desinterès) de les autoritats quan ha governat la dreta regional per fer cap mena de gest cap als creadors artístics que usessin el valencià (més encara envers aquells que ho fessin amb consciència de pertànyer a la comunitat més extensa de la llengua catalana). Sense tenir això present no s'acaba d'entendre l'esclat de reaccions a la simple menció d'un vers per part d'una mallorquina davant de l'hereva de la corona espanyola al Congreso, a Madrid, el 31 d'octubre de 2023.

5. Com si fóra un sant

Ja hem dit al començament que aquest repàs no podia (ni volia) ser exhaustiu (s'hi podrien afegir encara, per exemple, els espectacles teatrals a partir d'Estellés i la seva obra, o la presència de l'escriptor en antologies poètiques, en revistes literàries o en manuals escolars). Tot i així, l'itinerari pels diferents apartats del que seria el *cultus* estellesià deixa molt clar que l'escriptor com-

28 A principis del curs 2011-12, per exemple, es posa en marxa el projecte educatiu "Vicent Andrés Estellés, la veu del teu poble", amb material curricular adreçat a educació infantil, primària, secundària i batxillerat (<https://web.ua.es/vr-cultura/projectes/estelles/> [consulta: 11.12.2023]).

pleix al cent per cent els elements del que en podem dir un sant cultural, “el poeta nacional dels valencians”, en fórmula feliç de Ferran Carbó (Homenatges, 2018: 17:36). Dit això, també podem observar que a diferència del que passa a Catalunya o a les Illes amb Verdaguer, Maragall, Martí i Pol, Alcover o fins i tot Salvà, al País Valencià un nom com el d’Estellés (segurament, qualsevol nom de qualsevol poeta que escrigui en valencià) per comptes de ser un espai de consens és un element disruptiu, i divisor. Sense descartar, enllà de la tensió, la violència.

Tornem per un instant al bust d’Estellés que coronava el primer monument a l’escriptor a Burjassot, que ja al 1987 va anar a parar a una sèquia i que després l’escriptor recuperà. En una conversa poc abans de la seva mort, Estellés explicava que era “a la casa de cultura de Benimodo i una volta a l’any el trauen en una *anda* per dur-lo al saló de l’ajuntament on donen uns premis amb el meu nom. El veus, en una *anda*, com si fóra un sant. Acabaran per fer-me’n patró” (Sebastià, 1993). Poques vegades en la història de la literatura en català hi ha hagut un cas tan clar (potser des del d’Ausiàs March, precisament) d’autoconsciència fúnebre, de diàleg amb la pròpia posteritat: “Ara que ja m’he mort puc parlar francament” (Andrés, 2016: 285). És el mateix Estellés que en diversos poemes fa una mena de testament vital (l’expressió és de Vicent Salvador) i dona instruccions per al seu funeral i s’hi veu, controlant i comentant els fets, o que a *L’ofici de demà* (1972) mira les coses amb aquesta perspectiva posthistòrica (en tot cas, posterior a la seva història mortal): “I quan, passats els anys i els ajuntaments, es busquen les meues despulles per tal de donar-los sepultura digna, que es foten també i que escarboten totes les tombes i anticipen municipalment una espècie de resurrecció de la carn de Burjassot, i així, confós amb tots els morts del meu poble, en farem una de bona. No ho oblideu!” (Andrés, 2016: 199-200). Sumem tot això a l’apartat de relíquies amb què iniciàvem el nostre itinerari, amb la variant francament original del que en podríem dir “autorelíquies” i amb la idea aportada per Vicent Salvador que en la confusió proposada pel poeta dels seus ossos amb els de la resta d’enterrats del poble “sembla que el fantasma de les fosses col·lectives de la postguerra es transforma ací, a tall d’exorcisme, en

una mena de resurrecció popular de la carn, on la identitat individual es fon en la col·lectiva” (Salvador, 2016: 28). I, això, sent Estellés sempre conscient de la pervivència i els seus riscos: “Fomentareu, per tots els mitjans al vostre abast, la meua mala fama *post mortem*. En una lírica com la nostra, feta de patriarcalisme i gai saber, potser això siga ben convenient” (Andrés, 2016: 296). Qui sap si l’escriptor no prefigurava ja les nostres disquisicions d’ara en aquell “Testament mural” (mural i notarial, i doncs pòstum) tan aparentment encarnat i, alhora, tan pels temps a venir que el futur sant literari imaginà i deixà escrit vint anys abans de morir al seu *Llibre de meravelles*:

*El teu nom i el meu nom, escrits en la paret,
en aquella paret plena de cors i rúbriques,
en aquella paret de voluntats darreres
(...)
El teu nom i el meu nom, més que escrits, arrapats,
aquell amor, l’amor, amor d’ungles i dents. (1971: 250-251)*

Bibliografia

- ANDRÉS ESTELLÉS, Vicent (1971): *Llibre de meravelles*, in Andrés Estellés, Vicent, *Obra completa, II*. Nova edició, revisada, València: Tres i Quatre, 2015, pp. 221-322.
- (2016): *Obra completa, III*. Nova edició, revisada. Estudi introductor i edició a cura de Vicent Salvador, València: Tres i Quatre.
- BALLART, Pere (1996): «Poesia i modernitat: Una lectura de *Coral romput*», *Els Marges* 56, pp. 39-74.
- BALLESTER, Josep / Pérez Montaner, Jaume (2003): *Vicent Andrés Estellés 1924-1993. 10 anys després. Breu antologia i bibliografia*, Barcelona: Institució de les Lletres Catalanes.
- CARBÓ, Ferran (2019): «La poesia de Vicent Andrés Estellés entre la fi dels anys cinquanta i l’inici dels seixanta: de les *tenebres* a les *meravelles*», in Andrés Estellés, Vicent, *Obra completa, II*. Nova edició, revisada, València: Tres i Quatre, pp. 7-54.
- DOVIĆ, Marijan; Helgason, Jón Karl (2017): *National Poets, Cultural Saints. Canonization and Commemorative Cults of Writers in Europe*, Leiden/Boston: Brill (National Cultivation of Culture, 12).

- FUSTER, Joan (1972): «Nota —provisional i improvisada— sobre la poesia de Vicent Andrés Estellés», in Andrés Estellés, Vicent, *Recomane tenebres. OC, 1*, València: Tres i Quatre, pp. 17-36.
- Homenatges (2018): «Vicent Andrés Estellés, la paraula viva», programa «Homenatges», À Punt Mèdia (Corporació Valenciana de Mitjans de Comunicació). Director: Carles Palau. https://www.apuntmedia.es/programes/homenatges/vicent-andres-estelles-burjassot-1924-valencia-1993_134_1298172.html
- PARTAL, Vicent (2023): «Aprofitar-se d'Estellés per enaltir tot allò que Estellés abominava», *VilaWeb* (31.10.2023).
- PLA, Josep (1979): *Notes del capvesprol*, in Pla, Josep, *Obra completa*, vol. 35, Barcelona, Destino.
- SALVADOR, Vicent (2016): «Els primers anys seixanta i el silenci editorial: de les *meravelles* als esbossos de relat», in Andrés Estellés, Vicent: *Obra completa, III*. Nova edició, revisada. Estudi introductori i edició a cura de Vicent Salvador, València: Tres i Quatre, pp. 7-50.
- SEBASTIÀ, Jordi (1993): «Vicent Andrés Estellés: Tornar a Burjassot», *El Temps* 460 (12.04.1993).